

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Brandsma, M.

Citation

Brandsma, M. (2020, December 15). *Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/138644> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Brandsma, M.

Title: Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Issue date: 2020-12-15

II.3: Religie en literatuur

12. Schenken en gedenken

‘Moet zij niet geplaatst worden onder de meest volmaakte vrouwen, als iemand die trouw is in tijden van beproeving, voorbeeldig verstandig en wijs in het bestuur van haar huis, liefdadig en intens vroom jegens Onze Heer, kortom, uitmuntend in alle opzichten?’¹

Dit citaat uit *Het Boek van de Stad der Vrouwen* van Christine de Pizan, geschreven rond 1405, suggereert dat Margaretha van Bourgondië bijzonder liefdadig en vroom was. Doel van dit hoofdstuk is om meer licht te laten schijnen op deze kant van haar persoonlijkheid, die in het voorafgaande nog niet naar voren is gekomen. Daarbij is de vraag of zij een voorkeur vertoonde voor bepaalde religieuze instellingen of stromingen en in hoeverre deze door dynastieke tradities of politieke belangen werd bepaald.

Cecilia Neville, hertogin van York (+1495), moeder van de Engelse koningen Edward IV en Richard III en van de Bourgondische hertogin Margaretha van York, leidde in haar laatste jaren een gestructureerd leven. Volgens een hofordonnantie was haar dagindeling als volgt: zij stond om 7 uur op en las met één van haar kapelaans twee ochtendgebeden. Daarna hoorde zij vóór het ontbijt een mis in haar privévertrekken. Na het ontbijt ging zij naar de kapel voor de dagdienst en twee missen. Tijdens het middagmaal werd uit religieuze werken voorgelezen. Pas daarna wijdde de hertogin zich aan haar publieke taken, in de vorm van audiënties. Vervolgens was het na een korte pauze tijd voor persoonlijke gebeden, tot aan de gezongen avonddienst. Tijdens het avondmaal sprak de hertogin over de religieuze teksten die ’s middags waren voorgedragen. Daarna ontspande zij zich in het gezelschap van haar hofdames. De dag werd afgesloten met persoonlijke gebeden voor het slapengaan, om acht uur ’s avonds. Laynesmith heeft erop gewezen dat deze dagindeling opvallende overeenkomsten vertoont met hetgeen Christine de Pizan haar lezeressen aanraadde. Vermoedelijk ging het hier dan ook eerder om een breed nagestreefd ideaal dan om de alledaagse realiteit.²

Isabella van Portugal woonde aan het eind van haar leven volgens een anonieme levensbeschrijving tenminste acht missen per dag bij.³ Zij was in haar persoonlijke geloofsbeleving beïnvloed door de Moderne Devotie, een beweging van religieuze leken die gericht was op een verinnerlijking van het geloof, door individuele gebeden en meditatie, geïnitieerd door de uit Deventer afkomstige Geert Grote. Er kwam eveneens een observante vereniging van augustijner kloosters uit voort, de congregatie van Windesheim.⁴

Maar vroomheid was niet alleen een kwestie van individuele, innerlijke geloofsbeleving. Vrouwelijke leden van vorstelijke dynastieën verrichtten van oudsher belangrijke schenkingen aan religieuze instellingen, waren verantwoordelijk voor de oprichting van kloosters, en stimuleerden de memorie van familieleden. Zo werd de adellijke

¹ *‘... ne doit-elle pas figurer parmi les plus parfaites? N’est-elle pas d’une fidélité à tout épreuve, d’une prudence et d’une sagesse exemplaires dans l’administration de sa maison, charitable, d’une dévotion profonde envers Notre-Seigneur, bref, excellente en toute chose?’* Pizan, *Cité des dames*, 237. Vertaling op basis van: Pontfoort, *Stad der vrouwen*, 220; Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 310.

² Armstrong, *Cicely*, 140-44; Laynesmith, *Cecily*, 30, 172. Cecilia’s dochter Margaretha van York, echtgenote van Karel de Stoute, wordt door Armstrong, enigszins verwarrend, aangeduid als Margaret of Burgundy. Vorsten als Jan zonder Vrees en Filips de Goede woonden gewoonlijk één misviering per dag bij. De laatste had pauselijke toestemming gekregen om dit pas in de middag te doen (Schnerb, *Piété*, 1331; Schnerb, *Jean sans Peur*, 421).

³ Sommé, *Isabelle*, 456: *‘...huit messes soit chantees ou basses...’*.

⁴ Post, *Kerkgeschiedenis*, 76-78; Korteweg, *Books of hours*, 236-37.

vrouwenabdij van Rijnsburg in 1133 gesticht door Petronilla van Saksen, weduwe van graaf Floris II, vermoedelijk op domeinen die tot haar weduwgoed behoorden. Petronilla liet er haar geliefde jongere zoon Floris de Zwarte begraven en vond er ook zelf haar laatste rustplaats. Ze stond daarmee, vermoedelijk onbedoeld, aan de wieg van een nieuwe traditie. Nadat haar schoondochter, gravin Sophie, de Rijnsburgse abdijkerk had laten verlengen en verbreden, werd deze tot 1299 de belangrijkste begraafplaats van de graven en gravinnen van Holland en Zeeland.⁵

Petronilla's schoonzus Machteld van Brabant stichtte samen met echtgenoot Floris IV een cisterciënzerinnenklooster in Loosduinen. Als weduwe stichtte ze de parochiekerk, een begijnhof, en een gasthuis in 's-Gravenzande, dat deel uitmaakte van haar weduwgoed en haar voornaamste residentie was. Ook schonk zij een Mariabeeld aan de kerk in 's-Gravenzande, waarvan later werd gezegd dat het had toebehoord aan de Heilige Elisabeth van Thüringen. Tot in de vijftiende eeuw bleef dit een belangrijke plaats van verering voor leden van het grafelijk huis.⁶ Machteld van Brabant deed haar invloed eveneens gelden bij de eerste substantiële schenking van goederen aan de Duitse Orde in Holland, door haar zoon graaf Willem II, in 1241. Vermoedelijk hing dit samen met het feit dat dezelfde Elisabeth van Thüringen, aan wie Machteld via haar Brabantse familie verwant was, patrones was van de Duitse Orde.⁷

Aan religieuze schenkingen en stichtingen lagen niet alleen vroomheid, maar veelal ook politieke overwegingen ten grondslag. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een iets latere schenking aan de Duitse Orde, door Richardis (+1262), een ongetrouwde dochter van graaf Willem I. De Duitse Orde had haar neef, graaf Willem II, gesteund in de strijd die in het Duitse Rijk losbarstte na diens verkiezing tot rooms-koning, en werd hiervoor beloond.⁸

In dit hoofdstuk komen eerst religieuze aspecten van Margaretha's dagelijks leven aan de orde, gevolgd door haar pelgrimages en religieuze schenkingen. Wat de laatste betreft wordt ingegaan op de vraag of hierbij politieke motivaties meespeelden. Het hoofdstuk sluit af met de wijze waarop zij haar eigen nagedachtenis en het zielenheil van haar naasten en zichzelf trachtte te waarborgen.

12.1 Religie in het dagelijks leven

In het dagelijks leven van Margaretha van Bourgondië speelde religie vanaf haar jonge jaren een belangrijke rol. Kort na haar aankomst aan het Beierse hof op negenjarige leeftijd, in 1385, werden voor haar drie kleine rolvormige getijdenboeken aangeschaft, '*daer si daghelix in lesen soude*'. Drie jaar later kregen zij en schoonzus Johanna Sofia van Beieren twee kostbare, vergulde kleine getijdenboeken, met de getijden van Maria, de zeven boetepsalmen en andere gebeden.⁹ Zo leerde zij van jongs af aan zich op gezette tijden aan haar gebeden te wijden.

⁵ Cordfunke, *Gravinnen*, 61-62; Cordfunke, *Petronilla van Saksen*; Cordfunke en Hugenholtz, *Gravin Petronilla*, 66-74; Hugenholtz, Cordfunke en Dijkstra, *Rijnsburg*.

⁶ Cordfunke, *Gravinnen*, 93; Koorn, *Machteld van Brabant*; Janse, '*s-Gravenzande*', 50-55; Smit, *Vorst*, 57.

⁷ Van Duijl, *Duitse Huis*.

⁸ De Boer en Cordfunke, *Graven*, 67-68; Janse en Van Veen, *Vroomheid*, 216; Van Duijl, *Duitse Huis*. Richardis beheerde vanuit Delft een deel van het grafelijk domein beheerde en leefde van de opbrengst daarvan. Dit voorbeeld van toekenning van een *dowarium* aan een ongetrouwde dochter komt naar voren uit het eerder genoemde, door Hugenholtz gepubliceerde document (Hugenholtz, *Graafschappen*, 8, 14). Richardis stichtte binnen haar *dowarium* ook het klooster Koningsveld in Delft (Kuiken, *Richardis*).

⁹ Meder, *Sprookspreker*, 434, 546; Korteweg, *Books of hours*, 251.

Aan het hof in Den Haag bevond zich een hofkapel. Daarnaast hadden graaf en gravin ieder de beschikking over een eigen vertrek waar ze de mis hoorden en konden bidden. Uit rekeningen blijkt dat Margaretha rond 1408 een nieuwe kapel liet bouwen aan het Haagse hof, vermoedelijk voor haar privégebruik. Zij bestelde hiervoor een aantal beelden, een beschilderd altaarstuk en een houten crucifix, waarvan helaas niets bewaard is gebleven.¹⁰

De hofkapel van het grafelijk kasteel in Le Quesnoy was gewijd aan de evangelist Johannes en lag in het verlengde van de belangrijkste algemene ruimte van het kasteel, de grote zaal.¹¹ Margaretha betaalde haar hofkapelaan om tijdens de mis dagelijks een offergave (*offrande*) te verrichten, ook wanneer zij zelf afwezig was.¹² Ook tijdens de vele reizen die het hof maakte werd de mis dagelijks gevierd. Het belang dat hieraan werd gehecht blijkt uit een pauselijk privilege dat Margaretha en haar echtgenoot in 1409 ontvingen. Het stond hen toe de mis zo nodig onderweg bij een draagbaar altaar te vieren.¹³

Naast de dagelijkse gebeden en misvieringen was pelgrimeren in de late middeleeuwen een belangrijk onderdeel van het christelijk geloof. Dit gold voor mannen en vrouwen uit alle lagen van de bevolking. Reisdoelen liepen uiteen van dichtbij huis gelegen heiligdommen tot verre oorden als Jeruzalem, Rome of Santiago de Compostella. Ook de redenen waarom mensen op pelgrimage gingen liepen uiteen. Het kon gaan om boetedoening, om het afsmecken van hulp en bijstand voor een bepaald doel, of om het danken van God of een bepaalde heilige, voor genezing van ziekte of voor een succesvol verlopen veldslag. Ook het uiten van persoonlijke devotie kon een motief zijn, en wellicht ook de behoefte om even van huis te zijn. Voor de elite kwam daar nog bij dat men zijn godsvruchtigheid in het openbaar toonde door een pelgrimsoord te bezoeken en gul te doneren. Vaak werden kostbare voorwerpen geschonken aan de betreffende kerk of abdij. Pelgrimeren hoorde zagezegd bij de vorstelijke levensstijl.¹⁴

Uiteraard gold dit ook voor het Bourgondische huis en voor de graven en gravinnen van Henegouwen-Holland.¹⁵ In Holland werden door de laatsten vooral het heiligdom van Sint Adelbert in Egmond en de kerk van Sint Jeroen in Noordwijk bezocht. Ook het beeld van Onze-Lieve-Vrouw in 's-Gravenzande was een geliefd reisdoel, mede omdat het vlakbij Den Haag en op de route naar Zeeland en Henegouwen lag.¹⁶ Soms werden leden van de vorstelijke hofhouding naar verder weg gelegen pelgrimsoorden gestuurd op een specifieke missie, zoals de eerdergenoemde pelgrimages naar Santiago de Compostella voorafgaand aan de geboorte van Jacoba.¹⁷

Margaretha nam in haar jonge jaren deel aan pelgrimages van het grafelijk huis die erop gericht waren succes in de oorlog af te smeken, dan wel hiervoor te danken. Tijdens de

¹⁰ Van Egmond, *Opgetekend*, 115, 157, 163, 166, 235-36.

¹¹ Salamaque, *Le Quesnoy*, 126-27.

¹² '...pour les offrandes cotidiennes de ma dame...' (ADN, B 7979, f 54v; 7980, f 60, 62v).

¹³ Bul van paus Alexander V, gedateerd 5 augustus 1409 (Devillers, *Cartulaire III*, 375; ADN, B 1187, 15.153 ter). Het aanvragen van een dergelijke privilege was gebruikelijk voor een vorstelijk echtpaar (Laynesmith, *Cecily*, 24).

¹⁴ Webb, *Pilgrimage*.

¹⁵ Zie voor Henegouwen-Holland: Smit, *Vorst*, 54-61. Voor het Bourgondische huis, zie bijvoorbeeld: Hughes, *Library*, 160; Petit, *Itinéraires*, 540; Schnerb, *Piété*, 1335-36; Schnitker, *Margaret of York*; Sommé, *Isabelle*, 453-55.

¹⁶ Over 's-Gravenzande als (grafelijk) bedevaartsoord zie Janse, *'s-Gravenzande*. Over St.-Jeroen in Noordwijk: De Moor, *Noordwijk*, 169-70.

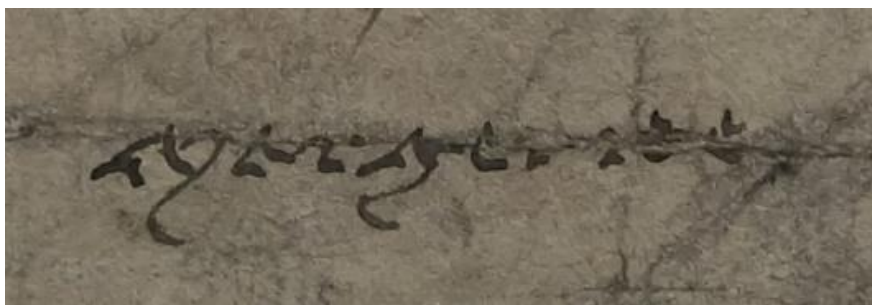
¹⁷ Janse, *Jacoba*, 28-29; Sommé, *Pèlerins*, 11.

eerste Friese veldtocht in 1396 gingen zij en Margaretha van Kleef gezamenlijk op bedevaart naar de Mariakapel in het West-Friese Mijzen.¹⁸ Ook offerden ze geld in Egmond. De dames verbleven in het grafelijk kasteel te Medemblik, waar ze meerdere missen per dag bijwoonden. Na de goede afloop en veilige terugkeer van de graaf en zijn zoon offerde het grafelijk gezelschap gul aan Onze-Lieve-Vrouw van 's-Gravenzande. Margaretha legde deze pelgrimage te voet af, vermoedelijk vanuit Den Haag.¹⁹ Ook voor haar echtgenoot was pelgrimeren een wezenlijk onderdeel van de oorlogvoering. In april 1397, na het succesvol verlopen beleg van slot Loevestein, ging hij met een deel van zijn manschappen op pelgrimstocht naar 's-Gravenzande om zijn banier aan het Mariabeeld aldaar te offeren.²⁰

Net als haar voorgangsters bezocht Margaretha regelmatig kerken en abdijen, niet alleen in Holland, Zeeland en West-Friesland, maar ook in Henegouwen, Vlaanderen, Brabant en Noord-Frankrijk. Het Mariabeeld in de kerk van Halle in het noorden van Henegouwen was een geliefd doel, dat vaak werd aangedaan op de reis van Henegouwen naar Holland en vice versa. In 1398 pelgrimeerde Margaretha naar het Henegouwse Crespin. Zij vereerde er de relieken, vermoedelijk die van de lokale heilige Landelinus. Voor relieken die zich in de kapel van het grafelijk kasteel in Le Quesnoy bevonden liet zij in dezelfde periode een reliekhouders met borduurwerk maken.²¹

12.2 Pelgrimages

Van Margaretha is een uniek persoonlijk document bewaard gebleven. Het gaat om een eigenhandig geschreven lijst met pelgrimstochten die ze zich voornam te maken (Afbeelding 12.2). Deze is geschreven op een smal vel papier, zonder datering of aanduiding van plaats of persoon. In het ADN in Lille is het document opgenomen tussen allerhande archivalia die aan haar zijn gerelateerd. De meest genoemde plaats, Liesse, was een pelgrimsbestemming die zij meermaals heeft bezocht. Bovendien vertoont het handschrift duidelijk gelijkenis met een autograaf van haar naam (Afbeelding 12.1). Het is daarom aannemelijk dat Margaretha zelf de pen heeft gehanteerd, zoals Finot, die de tekst in de negentiende eeuw heeft uitgegeven, al veronderstelde.

Afbeelding 12.1: Autograaf 'Margerite'²²

¹⁸ Mijzen: tussen Alkmaar en Hoorn.

¹⁹ Margaretha trad hiermee in de voetsporen van graaf Willem IV (Kronenburg, *Heerlijkheid* 4, 42; Smit, *Vorst*, 57). De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, 595; Janse, *Grenzen*, 74. Ook in november 1392 pelgrimeerde Margaretha naar 's-Gravenzande (ECRG, 183).

²⁰ ECRG, 251.

²¹ ECRG, 254, 257: '... pour offrir au baiser les reliques qui sont en l'église'. 'baiser' betekent 'kussen', maar kan in dit verband ook breder worden vertaald met 'vereren'. De rekeningpost vermeldt niet om welke relieken het ging. De niet nader omschreven reliekhouders ('une fiêtre') werd gemaakt door een borduurwerker (*poindeur*) uit Valenciennes.

²² Bij het lenen van een aantal kostbare manuscripten uit de Henegouwse tresorie in 1431 (AEM Trésorerie, Receuils 115). Met dank aan Robert Stein voor de foto.

Itē que ie doies a nostre dame de
 lianpe en boierie a piet que ie lo
 prouoie a prouier de d'uns en
 moies mō uenueut en luy huyuant
 Itē que ie doies a sent gasc. ii.
 pelierinage a l'uy doierie afaire
 ofr. i. en y magre pefant. d.
 onse e doit tenu. en cun. l'uy
 es es meiens que ie uit e il en
 fuf. se pue e de l'uy boierie
 boierie e que ie hucil
 Itē que ie doie a sent de mir. aq
 le d'agenaz. ii. e ~~de~~ boierie
 e l'uy des boierie ie pue a
 piet ament ie a pue prouier
 a. d. liene p. co
 Itē que ie doies a nostre dame de
 grommes. ii. iens d'or.
 Itē que ie doies a nostre dame de
 lianpe. d. couf tant que ie
 boierie e li offrir le jour des
 trois roies
 Itē que ie doie a nostre dame de
 lianpe en boierie a piet ament ie
 la prouier a. d. liene p. co
 Itē que ie doies a nostre dame de
 lianpe en boierie e l'uy doies. d.
 couf portor
 Itē que ie doies a nostre dame
 de lianpe en pelierinage a piet
 Itē doierie a nostre dame de lian
 pe d'uns tefte d'or pefant. iii. onse

Afbeelding 12.2: Door Margaretha zelf geschreven lijst met voorgenomen pelgrimages.²³

²³ ADN, B 3326, 112.915.

De aanvang met '*Item*', zonder titel of inleiding, suggereert dat dit een vervolgpagina is, aangezien een opsomming gewoonlijk begon met 'ten eerste'. Vermoedelijk is het begin van het document verloren gegaan. De datering lijkt me open voor discussie. Finot veronderstelde dat Margaretha dit kort voor haar dood had geschreven, terwijl ze al ernstig ziek was, gezien het schrift en de volgens hem incoherente herhalingen aan het eind.²⁴ De lijst bevat inderdaad een aantal doorhalingen en verbeteringen en aan het eind enkele herhalingen, maar het schrift is tamelijk netjes voor een niet-professioneel schrijfster. Er waren vorstelijke tijdgenotes die slordiger schreven.²⁵

Het herhaalde 'ik moet' ('*je dois*') suggereert dat het gaat om boetedoening, wellicht opgelegd naar aanleiding van een biecht. Mogelijk had Margaretha aan het eind van haar leven wroeging over bepaalde kwesties uit het verleden, waarbij het voor de hand ligt te denken aan de diverse complotten en moordaanslagen waarbij zij al dan niet betrokken was. Zou ze hierover op het laatste moment een boekje open hebben gedaan tegenover haar biechtvader? Het zou een mooi slot zijn voor een film over Margaretha's leven, maar nogal speculatief. De genoemde bedevaartplaatsen bieden hiervoor geen enkel aanknopingspunt, het gaat om algemene, geliefde pelgrimsoorden, met een destijds gebruikelijke voorkeur voor Maria-verering.²⁶ Ook het offeren van kostbare gaven bij pelgrimages was gebruikelijk. Een alternatieve verklaring is dat '*je dois*' in dit geval niet verwijst naar een opgelegde plicht, maar naar een voornemen van Margaretha zelf, met onbekende aanleiding.

De tekst begint met: 'Ook moet ik te voet naar Onze-Lieve-Vrouw in Liesse...'. Daarna volgen nog acht van dergelijke voornemens: 'Ook moet ik naar Sint-Joost, twee pelgrimages ...', de eerste keer om een beeld aan te bieden met een hart in de handen en een saffier, en de tweede keer 'wat ik maar wil'. De opsomming gaat door met: 'Ook moet ik naar het Heilige mirakel van Alzenacz, twee reizen, en de eerste keer ga ik te voet ...'. Dit laatste moest vanaf een afstand van ongeveer 23 kilometer gebeuren. Daarna volgt Onze-Lieve-Vrouw van Gommegnies, om twee gouden schilden te offeren. Tot slot volgt nog vier keer Onze-Lieve-Vrouw in Liesse. 'Ik moet ... zolang ik leef een bedrag van 5 kroon offeren op de dag van Driekoningen ... ik moet erheen gaan op pelgrimstocht, te voet, vanaf 23 kilometer'. Nogmaals: 'Ik moet erheen gaan op pelgrimstocht, te voet'. Tot slot: 'Ik moet er een gouden hoofd offeren'.²⁷

De basiliek van Onze-Lieve-Vrouw in Liesse in het noorden van Frankrijk was een geliefd bedevaartsoord van de Franse koninklijke dynastie. Ook Albrecht van Beieren kwam er incidenteel.²⁸ Margaretha maakte in 1400 en 1402 vanuit Le Quesnoy een pelgrimage naar Liesse, een afstand van zo'n 80 kilometer. Het is goed mogelijk dat zij een deel van de

²⁴ Finot, *Inventaire*, 204, nt. 1.

²⁵ Het handschrift van Margaretha van York bijvoorbeeld, door Weightman omschreven als '*energetic and untidy*' (Weightman, *Margaret of York*, 208; afbeelding: 217), of dat van haar moeder (Laynesmith, *Cecily*, 100-01).

²⁶ Deze voorkeur gold niet alleen voor vorstelijke dames. Chastelain schrijft in een lofzang op Filips de Goede: '*il était fort dévot à Notre-Dame*' (Thiry, *Chastelain*, 754). En de jonge Karels de Stoute schonk wanneer hij op reis was zijn offerandes voornamelijk aan kerken waar sprake was van Maria-verering (Van der Velden, *Karel de Stoute*).

²⁷ '*Item, que je doies à Nostre-Dame de Liayse un voieagie à piet ... Item, que je doies à Seyt-Gose ... Item, que je doie à Sant de Miraqule d'Alzenacz, Il voieage e le un des voieagie je yraie à piet Nossetre Dame de Goumenies ...*' ADN, B 3326, 112.915; Finot, *Inventaire*, 203. Citaten zijn op basis van Finot, *Inventaire*, 203-04. Voor het omrekenen van afstanden heb ik gebruik gemaakt van Doursther, *Dictionnaire*.

²⁸ Smit, *Vorst*, 60 nt. 139.

tocht te voet aflegde, aangezien ze voor en na haar bezoek aan het pelgrimsoord in Marle verbleef, gelegen op een afstand van circa 18 kilometer, dus slechts enkele uren lopen.²⁹ Dit heiligdom moet een bijzondere betekenis voor haar hebben gehad, aangezien het meerdere keren terugkomt in de lijst met voorgenomen pelgrimages.

De heilige Joost, of *Josse*, was onder andere beschermheer van pelgrims. Zijn hulp kon worden ingeroepen bij ziekten die gepaard gingen met koorts en bij de pest.³⁰ Leden van het Beierse huis maakten incidenteel een pelgrimage naar het heiligdom van Sint-Joost. Dit lijkt verbonden te zijn geweest met ernstige ziekte of overlijden. Margaretha van Kleef bezocht het kort voor de dood van graaf Albrecht, volgens Smit in de hoop dat dit zou bijdragen aan een betere gezondheid van haar echtgenoot.³¹ ‘*Sinte Joost*’ was één van de plaatsen waarheen na Jacoba’s overlijden pelgrims vertrokken om te bidden voor haar zielenheil.³² Ook binnen de Bourgondische dynastie werd deze heilige vereerd.³³

‘*Sant de Miraqule d’Alzenacz*’ is lastiger te duiden. Finot veronderstelt dat het kan gaan om Assenede in Vlaanderen of Elsnheyde (een spelfout?) in Brabant, maar dit zijn, voor zover ik heb kunnen nagaan, geen bekende pelgrimsbestemmingen. Alzenau in Beieren is een alternatieve mogelijkheid, met de bedevaartsplaats Kälberau, waar Maria werd vereerd, maar pelgrimages naar Beieren waren niet gebruikelijk. Bovendien blijft dan onduidelijk welke heilige met ‘*Sant de Miraqule*’ wordt aangeduid.³⁴ Dit verwijst naar een plaats waar een mirakel had plaatsgevonden. Het zou kunnen gaan om het Noord-Duitse Wilsnack, een geliefd pelgrimsoord waar het Sacrament werd vereerd vanwege drie heilige hosties die bij een brand ongeschonden waren gebleven, maar dit lag op 700 kilometer van Le Quesnoy. Als Margaretha deze pelgrimage zelf wilde volvoeren, en nog wel twee maal, zou het de langste reis van haar leven zijn.³⁵ Een meer voor de hand liggende mogelijkheid is Hanswijk bij Mechelen, dat in Franstalige bronnen soms wordt aangeduid als ‘*Notre-Dame-d’Hanzeneck*’. Ook dit was een geliefd pelgrimsoord, waar een mirakel met een Mariabeeld had plaatsgevonden.³⁶

Onze-Lieve-Vrouwe van Gommegnies tenslotte was slechts 6 kilometer van Le Quesnoy verwijderd. De naam maakt al duidelijk dat het ook hier om Maria-verering ging. Afbeelding 12.3 geeft de locaties van de genoemde pelgrimsoorden weer.

Als Margaretha de lijst met pelgrimages op haar sterfbed heeft geschreven dan kan zij deze niet meer zelf hebben volbracht. Wellicht hebben anderen dit na haar dood voor haar

²⁹ Finot, *Inventaire*, 160, 163. Route (in 1400): Le Quesnoy-Guise-Marle-Liesse-Notre-Dame-Marle-Landrecies.

³⁰ Goosen, *Afra*, 207.

³¹ Waarschijnlijk gaat het om de benedictijner abdij van Saint-Josse-sur-Mer in Ponthieu, zo’n 150 kilometer ten westen van Le Quesnoy. Dit pelgrimsoord werd ook door Filips de Goede bezocht. Karel de Stoute maakte in 1457 vanuit Brussel een pelgrimstocht naar ‘*Saint Jose*’. Finot noemt als alternatieve mogelijkheid Sint-Joost-ten-Node, bij Brussel, maar deze plaats ben ik in de literatuur verder niet tegengekomen (Devillers, *Guerre*, 229; Finot, *Inventaire*, 203; Schnerb, *Piété*, 1336; Smit, *Vorst*, 58; Van Veen, *Grafelijk hof*, 84; Van der Velde, *Karel de Stoute*, 237).

³² Met dank aan Monique van Veen, die mij op deze passage in de rekening van Jacoba’s nalatenschap attendeerde (*Rek. test.*, 210).

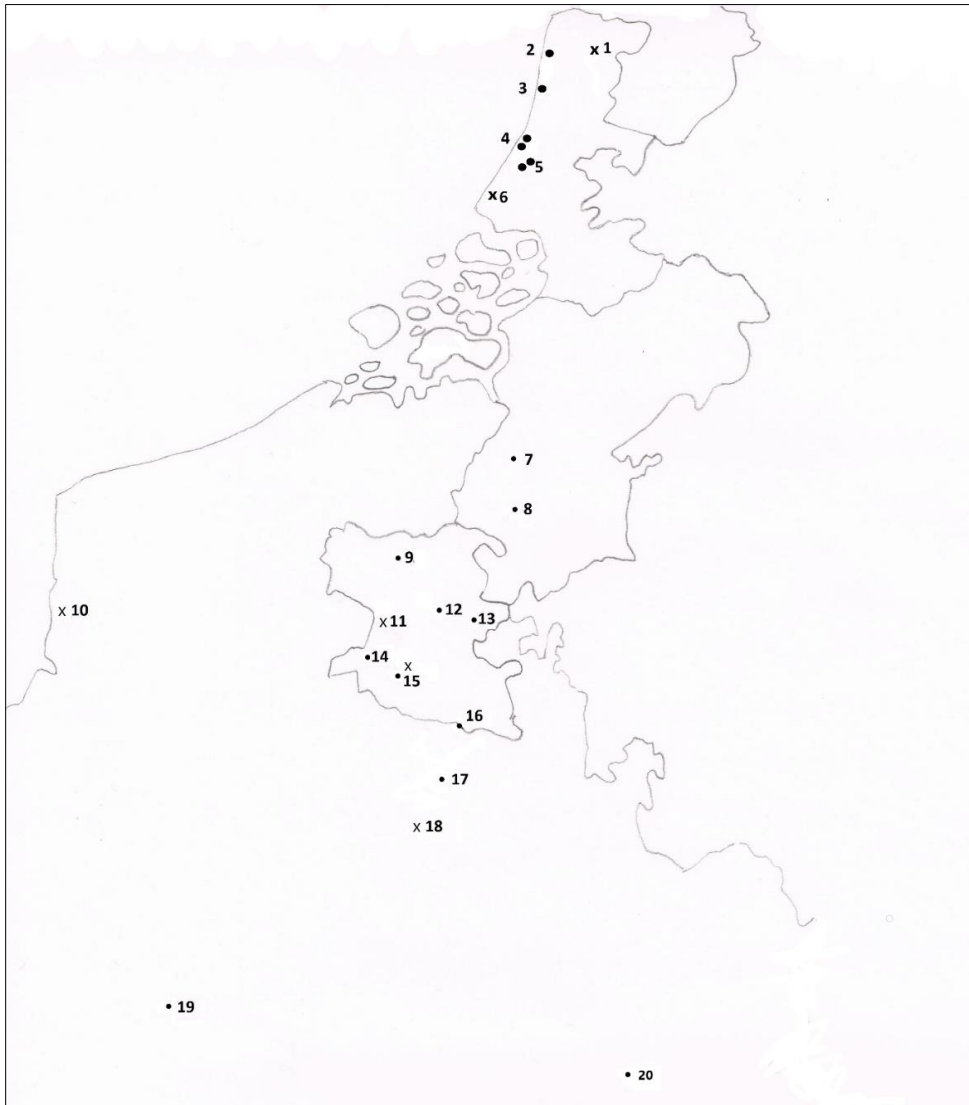
³³ Eén van de vroeg overleden zoons van Filips de Goede en Isabella van Portugal heette Josse. Filips de Goede liet een heiligenleven van Sint Joost vertalen en doneerde aan de broederschap van Sint Joost in Parijs (Schnerb, *Piété*, 1334; Sommé, *Isabelle*, 454; Wijsman, *Weelde*, 180).

³⁴ Dit laatste geldt ook voor Alsemberg in Brabant, waar Maria werd vereerd.

³⁵ Margrete van Denemarken liet in haar testament een aanzienlijk bedrag na aan kloosters en kerken in de buurt van Wilsnack. Het was ook één van de vele pelgrimsbestemmingen waartoe zij in haar testament opdracht gaf (Etting, *Margrete*, 125 en fig 25.).

³⁶ Mijn dank gaat uit naar Dr Marie-Cécile Charles voor deze suggestie.

gedaan, zoals ook gebeurde wanneer pelgrimages in een testament waren opgenomen. In dit geval lijkt dat echter niet het doel van het op schrift stellen te zijn geweest, gezien het ‘zolang ik leef’ (*tant que je vuiverraie*).

Afbeelding 12.3: Schenkingen aan religieuze instellingen (.) en pelgrimages (x)

1. Mijzen; 2. Egmond; 3. Beverwijk; 4. Noordwijkerhout en Noordwijk; 5. Leiderdorp, Hoogmade; 6. 's Gravenzande (bij Den Haag); 7. Hanswijk (bij Mechelen); 8. Groenendaal (bij Brussel); 9. Ath; 10. St.-Josse; 11. Crespín; 12. Mons; 13. Binche; 14. Valenciennes; 15. Le Quesnoy en Gommegnies; 16. Montreuil; 17. Val St.-Pierre; 18. Liesse; 19. Saint-Denis (bij Parijs); 20. St.-Dizier. Zie ook Tabel 12.1 (pelgrimages) en Bijlage 16 (schenkingen).

Heiligdom	Regio	Verering	Jaar
Onze-Lieve-Vrouw van 's-Gravenzande	Holland	Maria	1392, 1396
Onze-Lieve-Vrouw van Mijzen	West-Friesland	Maria	1396
De kerk in Crespin	Henegouwen	Sint Landelinus	1398
Onze-Lieve-Vrouw van Liesse	Frankrijk	Maria	1401, 1402 en voorgenomen
Sint-Joost	Ponthieu	Sint Joost	Voorgenomen
Hanswijk (waarschijnlijk)	Mechelen	Sacrement	Voorgenomen
Onze-Lieve-Vrouw van Gommegnies	Henegouwen	Maria	Voorgenomen

Tabel 12.1: Uitgevoerde en voorgenomen pelgrimages.³⁷

12.3 Religieuze schenkingen

Godsvruchtigheid kon ook worden geuit door schenkingen aan religieuze instellingen en andere vormen van liefdadigheid. Aan de kapel die behoorde bij vorstelijke hoven was gewoonlijk een aalmoeskamer verbonden (*aumoniere*), waar geld, kleding en voedsel aan de armen werden verstrekt. Naast reguliere, dagelijkse aalmoezen, waarvoor het personeel van de aalmoeskamer verantwoordelijk was, werden ook bijzondere aalmoezen en schenkingen toegekend, met persoonlijke bemoeienis van de vorst of vorstin. Dergelijke vormen van liefdadigheid waren niet alleen een uiting van persoonlijke devotie, maar werden van een vorstin ook verwacht. Vorstelijke weduwen onderstreepten hiermee hun status en eerbaarheid. Het voldoen aan deze sociale norm maakte het voor hen mogelijk om politieke invloed uit te oefenen. Piëteit en politiek waren geen tegenstelling, maar communicerende vaten. Hemelse en aardse doelstellingen gingen zagezegd hand in hand.³⁸

Toen Margaretha in maart 1401, halverwege haar zwangerschap van Jacoba, naar Zeeland afreisde liet zij geld uitdelen aan de armen die zich bij de poorten van Le Quesnoy hadden verzameld.³⁹ Tijdens haar huwelijk lijken haar religieuze schenkingen incidenteel en kleinschalig te zijn geweest, al is dit beeld mogelijk vertekend door aard en hoeveelheid van het bewaarde bronmateriaal. Als weduwe verrichtte zij structurele schenkingen aan een breed palet van religieuze orden en instellingen. Een overzicht hiervan is gegeven in Bijlage 16. De geografische ligging van de betreffende kerken en kloosters is weergegeven in Afbeelding 12.3. Een deel hiervan betrof de voortzetting van schenkingen die in het verleden door leden van het grafelijk huis waren toegezegd, zoals de rente aan het klooster van Egmond, die werd betaald vanuit de grafelijke inkomsten uit Wijk en Noordwijk. Deze was toegezegd door Albrecht van Beieren, en voordien vermoedelijk door de graven van Blois. Margaretha nam de verplichting tot betaling aan abt en kloostergemeente in 1430 over. Zij verklaarde dat zij de goederen en rechten van het klooster niet wilde verminderen, maar '*in Goids eeren beschermen ende verbeteren*', en droeg haar lokale rentmeester op het bedrag jaarlijks uit te keren, hetgeen geschiedde.⁴⁰

Diverse religieuze instellingen binnen haar douarie werden door Margaretha begunstigd. In 1434 schonk ze aan de kerk van Beverwijk '*puerliick om Goidswillen*' de lokale school,

³⁷ ADN, B 3326, 112.915 (voorgenomen pelgrimages, zie ook Afbeelding 12.2); De Boer e.a., *Rekeningen tresorier 1393-1396*, 595; ECRG, 183, 254; Finot, *Inventaire*, 160, 163; Janse, *Grenzen*, 74.

³⁸ Bijsterveld, *Do ut des*, 188-214; Bousmar, *Putains*, 82-83; Blockmans, *Devotion*, 33-35; Damen, *Charity*, 65-68; Damen, *Vensters*; Schnerb, *Jean sans Peur*, 415-21.

³⁹ Devillers, *Naissance*, 275.

⁴⁰ N.A., AGH 59, f 30v-31; Gr rek 3303, f 8, 68v.

de kosterij en het schrijfbambacht, dat wil zeggen het recht op de inkomsten daaruit.⁴¹ In Le Quesnoy begunstigde zij onder andere het Sint-Elisabethsklooster, de Katherinakapel en het ziekenhuis (*maladerie*), en in Ath de cisterciënzerinnenabdij. Ook verder weg gelegen kloosters, zoals dat van de kartuizers in het Noord-Franse Val-Saint-Pierre, konden op haar gunsten rekenen. Margaretha's giften aan de kartuizers lijken bescheiden te zijn geweest, wat opvallend is, gezien de bijzondere betekenis van deze orde voor de Bourgondische dynastie. Schenkingen aan het door Filips de Stoute gestichtte kartuizerklooster in Champmol bij Dijon ben ik niet tegengekomen, evenmin als aan andere religieuze instellingen in het hertogdom Bourgondië.⁴²

Wel ging een relatief hoge jaarrente naar de '*église Saint Denis de France*'. In de nabij Parijs gelegen kerk van Saint-Denis bevonden zich de graftombes van koningen en koninginnen van Frankrijk van weleer, onder wie Margaretha's grootvader Jan de Goede. Ook het hart van haar vader was er begraven.⁴³ In dit geval, en een aantal andere, betrof het een '*rente hiretaule*', waarbij de toevoeging '*hiretaule*', overerfbaar of eeuwigdurend, suggereert dat de jaarlijkse uitkering niet zou worden stopgezet na haar dood, en mogelijk ook niet door haar, maar door één van haar voorgangers was geïnitieerd.⁴⁴ Gezien haar nauwe relatie met het Franse koningshuis is het aannemelijk dat in dit geval Margaretha de initiator was, maar het is ook mogelijk dat deze donatie is terug te voeren op een eerdere gravin, Johanna van Valois, die eveneens van Franse koninklijke bloede was. Ook voor verschillende andere religieuze instellingen in het noorden van Frankrijk die jaarlijks een bedrag ontvingen is onduidelijk van wie de oorspronkelijke toezegging afkomstig was. De eeuwigdurende rente aan de dames in het ver weg gelegen Saint-Dizier is mogelijk terug te voeren op de stichting van het cisterciënzerinnenklooster aldaar door Margaretha, gravin van Vlaanderen en Henegouwen (+1280), en haar tweede echtgenoot Willem van Dampierre, die heer was van Saint-Dizier. Al deze donaties werden vanuit de opbrengsten van Margaretha's douarie betaald, die aan de Hollandse instellingen vanuit het Hollandse deel en die aan Henegouwse en Noord-Franse kerken en abdijen vanuit het Henegouwse.

Margaretha moet de dominicanen een warm hart hebben toegedragen. Met Pinksteren in het jaar 1421 zegde de magister-generaal toe haar in missen en gebeden van de gehele orde te zullen betrekken. Zijn opvolger deed zeven jaar later hetzelfde.⁴⁵ De aanleiding hiervoor is onbekend. Van Oostrom en Meijer noemen Margaretha als mede-begunstiger van het dominicaner vrouwenklooster Schönensteinbach in de Elzas, maar in de kroniek over de kloostergeschiedenis waaraan zij refereren heb ik haar naam niet gevonden. Wel werd het klooster begunstigd door Willem VI, Katherina van Bourgondië en Margaretha van Kleef.⁴⁶ De laatste had tevens samen met haar echtgenoot graaf Albrecht gezorgd voor de stichting van een dominicaner convent in Den Haag, dat ook door Willem VI werd

⁴¹ N.A., AGH 59, f 38v.

⁴² ADN, B 1189, 15.571, f. 4; ADN, B 9094, f 31. Een incidentele gift van zwarte en wite stof aan de kartuizers in Valenciennes in 1404: AEM, Trésorerie, receuils, nr 72, f 28. Ook Jan zonder Vrees steunde de kartuizers (Schnerb, *Jean sans Peur*, 434-36).

⁴³ Er was ook een abdij van Saint-Denis bij Mons, maar gezien de toevoeging '*de France*' is aannemelijker dat het ging om die bij Parijs.

⁴⁴ ADN, B 1189, 15.571, f. 4, 7, 11; ADN, B 9094, f 30-31, 85.

⁴⁵ Devillers, *Cartulaire IV*, 286-87, 664; ADN, B 1189, 15.442 (1421), 15.546 (1428).

⁴⁶ Van Oostrom, *Nobel streven*, 110-11; Meijer, *Dominicanessen*, 375; Winnlen, *Schönensteinbach*, 41; Dietler, *Chronik*, 241.

begunstigd.⁴⁷ Ook Margaretha's vader en haar broer Jan steunden deze orde, en hadden een dominicaan als biechtvader. Jan zonder Vrees kreeg politieke en diplomatieke steun van de dominicanen.⁴⁸ Wellicht gold voor Margaretha hetzelfde.

Blijkens een oorkonde uit 1429 werden ook de franciscanen door Margaretha ruimhartig begunstigd. Hierin zegt broeder Johannes, hoofd van de minderbroeders in Frankrijk, aan haar toe dat zij in de gebeden van zijn orde zal worden betrokken vanwege door haar verrichte weldaden. Ook in dit geval is niet bekend waaruit deze weldaden bestonden. In rekeningen heb ik slechts bescheiden incidentele schenkingen gevonden, bijvoorbeeld aan de broeders van het franciscanenklooster in Valenciennes, waar Willem VI begraven lag.⁴⁹

Margaretha's gift aan het klooster Groenendaal, in het Zoniënwood ten zuid-oosten van Brussel, moet substantieel zijn geweest. Dit augustijner klooster had zich aangesloten bij de Congregatie van Windesheim, voortgekomen uit de Moderne Devotie. Ook Johanna van Brabant en Filips de Goede waren begunstigers van deze abdij. Johanna liet er memoriemissen instellen voor de hertogen van Brabant. Margaretha ontving als dank voor haar bijdrage aan de herbouw van het klooster na een brand in 1435 een pauselijke aflaat.⁵⁰

Ook de monniken in het augustijner klooster Engelendaal in Leiderdorp leefden volgens de regels van de Moderne Devotie. Het klooster ontving in 1440 zes geborduurde schilden met Margaretha's wapen. Graaf Albrecht van Beieren was beschermheer van dit klooster geweest. Er werden memoriediensten gehouden voor hemzelf, zijn ouders en zijn kinderen, en vermoedelijk dus ook voor schoondochter Margaretha.⁵¹

Schenkingen kwamen niet altijd voort uit een initiatief van de donateur, maar waren vaak een reactie op een verzoek dat was ingediend door een religieuze instelling, bijvoorbeeld tijdens een audiëntie. Dit zal ook voor Margaretha hebben gegolden, hoewel direct bewijs hiervoor ontbreekt. In 1440 maakte Jacob Kodde, glasmaker uit Leiden, in haar opdracht een raam voor de kerk in Hoogmade. Haar belangrijkste vertegenwoordiger in Holland, Gerrit van Poelgeest, was heer van Hoogmade. Vermoedelijk vond deze schenking dan ook plaats op zijn verzoek.⁵²

Vorsten en vorstinnen leverden vaak een bijdrage aan de opleiding van individuele clerici. In Margaretha's geval betrof het een zekere meester Gilles de Price, die zij in de zomer van 1424 financiële ondersteuning gaf om in Parijs een doctoraat in de theologie te

⁴⁷ Janse en Van Veen, *Vroomheid*, 232-33.

⁴⁸ (Schnerb, *Jean sans Peur*, 428, 437-38; Schnerb, *Piété*, 1322-23).

⁴⁹ Oorkonde: ADN, B 1189, 6.066. Nieuwjaarsgift, 1421: ADN, B 7979, f 52. Gift aan een franciscaan die voor Margaretha had gepreikt: *ECRG*, 205 (1393).

⁵⁰ Devillers, *Cartulaire V*, 512 (ADN B 1190, 15.671); Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 252; Schnerb, *Piété*, 1338; Damen, *Vensters*, 195; Sleiderink, *Meester*, 140 en 195, nt. 70.

⁵¹ '... *Ganter den boirduijerwercker 6 scildekijs van mijnre genadiger vrouwe wapen te maken tstück om 2 Bourgon scilden die mijn genadige vrouwe den cloester tot Leiderdorp voirt om goidswillen gegeven heeft*' (N.A., Gr rek 3303, f 58v). De naam van het klooster wordt in de betreffende rekeningpost niet vermeld, maar in 1440 kan dit alleen Engelendaal zijn geweest. Met dank aan prof. Dick de Boer voor het delen van zijn kennis hierover. Filips de Goede had in 1428 ramen aan dit klooster geschonken (Damen, *Vensters*, 198; Jongkees, *Staat en kerk*, 244; Wit, *Engelendaal*, 25).

⁵² Gr rek 3303, f 65v. Margaretha van York deed iets vergelijkbaars voor Jan I van Wassenaar (Damen, *Charity*, 64, 71).

behalen. Ook haar biechtvader, Willem de Dour, ontving financiële ondersteuning om zijn opleiding af te ronden. Hij zou Margaretha trouw blijven tot aan haar dood.⁵³

Een opvallend verschijnsel in de late middeleeuwen waren kluizenaresen of ‘reclusen’, vrouwen die zich lieten inmetzelen om zich middels gebeden geheel te kunnen richten op hun geloof. Meestal gebeurde dit bij een kerk, zodat ze de kerkdiensten door een raam konden volgen. Ze waren afhankelijk van giften om te overleven. Kluizenaresen waren vaak dames uit de hogere standen. Uit Margaretha’s rekeningen blijkt dat ook Le Quesnoy een kluizenares had, ‘*me dame le rencluse dou Quesnoit*’. Margaretha schonk haar jaarlijks een bedrag, niet als rente, maar als persoonlijke gunst. Het bedrag is opgenomen onder de rubriek met salarissen van leden van de hofhouding, hetgeen doet vermoeden dat het ging om een dame met wie zij een persoonlijke band had.⁵⁴

12.4 Politiek getinte religieuze schenkingen

Aan de deken van Kamerijk schonk Margaretha in oktober 1420 een kostbare, verguld zilveren drinkbeker en kom, nadat zij en haar dochter hem een maand eerder gezamenlijk een jaargeld (*pencion*) hadden toegezegd. Hierbij speelden niet alleen religieuze overwegingen een rol. De deken hield zich in het crisisjaar 1420 bezig met de ‘*besonges*’ van madame, al is niet bekend welke, en werd hiervoor op verschillende manieren ruimhartig beloond.⁵⁵

Een bijzondere categorie van schenkingen was die waarbij een afbeelding van de donateur, meestal met wapenschild, aan een religieuze instelling kado werd gedaan, bijvoorbeeld in de vorm van een schilderij of glas-in-loodraam. In Barbefosse, bij Mons, bevindt zich een kleine kapel, die destijds de zetel was van een adellijke broederschap. Deze wordt meestal aangeduid als de Orde van Sint Antonius.⁵⁶ Aan deze kapel schonk Margaretha in 1418 een geschilderd portret van zichzelf met wapenschild.⁵⁷ Twee jaar later schonk zij aan dezelfde kapel een driedelig glas-in-loodraam met Christus aan het kruis, met Maria en Johannes, en daaronder opnieuw de Heilige Maagd, nu met Antonius en de heilige Margaretha. Margaretha was knielend voor haar beschermheilige afgebeeld, met wapenschild, in een landschap met engelen. Het raam werd geplaatst in een zijkapel, die gewijd was aan Maria. Dat nieuwe leden hun portret aan de kapel schonken was gebruikelijk, maar met het grote glas-in-loodraam moet zij zich duidelijk hebben

⁵³ Gilles de Prices: Devillers, *Cartulaire IV*, 377; id, *VI*, 77. De opleiding van Willem de Dour betaalde Margaretha niet zelf. In 1428 gaf Jacoba opdracht aan de generaal ontvanger van Henegouwen om deze te betalen (Devillers, *Cartulaire V*, 36).

⁵⁴ ‘*pour geaste que ma dite dame li a faite jusques à sen plaisir*’ (ADN, B 7980, f 10; 7983, f 9v); Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 272-72; Van Maarseveen, *Reclusen*. In 1397 was sprake van een boek dat de kluizenares van Le Quesnoy had laten schrijven (ECRG, 253). Onduidelijk is of dit dezelfde dame was.

⁵⁵ ADN, B 7979, f 56, 58v (Devillers, *Cartulaire VI*, 58-59). Een jaar later wordt hij vermeld als raadsheer (ADN, B 7980, f 50v).

⁵⁶ Gewijd aan Antonius de heremiet. Lang is gedacht dat het ging om een ridderorde, opgericht door Albrecht van Beieren, maar tegenwoordig wordt aangenomen dat de Antoniusorde een adellijke broederschap was, die rond 1400 vermoedelijk door de Henegouwse edelman Gérard d’Enghien, heer van Havré, werd opgericht, met steun van het grafelijk huis. Zie over de Orde van Sint-Antonius bijvoorbeeld: Hachez, *Complément*; Marchandise, *Saint-Antoine*; Noordeloos, *Antonius*; Van Egmond, *Opgetekend*, 75-77; Van Steensel, *Noble associations*.

⁵⁷ Geschilderd door de uit Mons afkomstige schilder Pierre Henne (Devillers, *Cartulaire IV*, 331, nt.1; *Cartulaire V*, XLI).

onderscheiden. Zij trad hiermee in de voetsporen van haar echtgenoot, die een tiental jaren eerder ook een raam had gedoneerd.⁵⁸

Margaretha trad in de periode 1415-16 toe tot deze broederschap, die mannelijke en vrouwelijke leden telde en een sociaal en religieus karakter had. In een laat-vijftiende eeuws wapenboek van de broederschap komt zij prominent naar voren. Haar wapen staat als eerste en in groot formaat afgebeeld, onder het bovenschrift: 'Dit zijn de 49 ridders en jonkheren die tussen 1415 en 1416 intraden als lid van de broederschap van de Orde van Sint Antonius in Barbefosse' (Afbeelding 12.4).⁵⁹ Leden beloofden om weduwen, wezen en armen te beschermen, hun adellijke eer te handhaven en elkaar onderling te steunen. Als lid toonde zij haar piëteit, terwijl ze tegelijkertijd haar band met de overige, veelal Henegouwse adellijke leden versterkte.

In 1422 schonk Margaretha een groot glas-in-loodraam aan de kerk van Sint-Nicolaas-in-Havré in Mons. Hierop was de heilige drie-eenheid afgebeeld, links en rechts geflankeerd door Willem en Margaretha, beiden met wapenschild.⁶⁰ Dergelijke afbeeldingen herinnerden bezoekers eraan te bidden voor het zielenheil van de donor. Tegelijkertijd kon het tonen van generositeit, godsvruchtigheid en betrokkenheid bij een bepaalde religieuze gemeenschap zoals gezegd ook een politieke functie hebben. Voor Margaretha's schenkingen in de onrustige jaren na de dood van haar echtgenoot zal dit zeker hebben gegolden.

Gouda bezit een rijk versierde, vergulde miskelk, waarvan wordt verteld dat deze rond 1425 door Jacoba van Beieren aan de schutters van de stad werd geschonken, omdat deze haar steunde in de oorlog tegen Filips de Goede. Als dit verhaal op waarheid berust dan volgde ze hiermee het voorbeeld van haar moeder. Margaretha schonk in oktober 1424, juist toen Jacoba met haar Engelse echtgenoot en diens leger in Calais was geland, de kruisboogschutters van Mons een zilveren miskelk voor hun kapel, vermoedelijk in de hoop dat zij hen zouden steunen bij de herovering van Henegouwen. Enkele jaren eerder, in 1420, had Margaretha aan de voetboogschutters van het Sint-Jorisgilde in Noordwijk een oefenterrein ter beschikking gesteld.⁶¹ De schutters van Schoonhoven ontvingen een jaarlijks bedrag.⁶² Hoewel dergelijke broederschappen   k een religieuze functie hadden waren ze er primair op gericht de behendigheid van hun leden in het boogschieten te vergroten. De schutters speelden soms een rol bij tweespalt binnen een stad, zoals tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland.⁶³ Het zal dan ook geen toeval zijn dat Margaretha juist in de roerige jaren 1420 diverse schuttersgilden begiftigde.

⁵⁸ Dit werd vervaardigd door glazenier Jacques Gonier uit Mons (Devillers, *Cartulaire V*, XLI, nt. 5; Pinchart, *Archives des arts III*, 116-17). Van Egmond merkt terecht op dat deze schenking impliceert dat ook Willem VI lid was van de broederschap (Van Egmond, *Opgetekend*, 76).

⁵⁹ 'Se sont les chevaliers et escuyers entres en l'an mil IIIIc XV et XVIe en nombre de XLIX en la Confrarie de L'ordre Dieu nostre damme et monseigneur Saint Antoine en Barbefosse'..

⁶⁰ In het najaar van 1422 was het glasraam voltooid. Het werk was een jaar eerder begonnen, de schenking was dus vermoedelijk in 1421. Volgens Devillers was de pastoor van deze kerk, Nicolaas Coppin, Margaretha's biechtvader (Devillers, *Marguerite*, 611; id., *Cartulaire V*, 286-87; ADN, B 7980, f 62v; 7981, f 56v).

⁶¹ Devillers, *Cartulaire VI*, 80 (ADN, B 7983, f 52v); Kloos, *Noordwijk*, 86.

⁶² Gr rek 3304, ongefolieerd, onder 'Ander gemeen uitgeven': '... die oude schutters tot Schoonhoven jairlix plegen te hebben als zij schieten...'. De kruisboogschutters van Binche ontvingen vanaf 1433 een jaarrente: Devillers, *Cartulaire VI*, 255, 257.

⁶³ Carasso-Kok, *Schutters*, 30-31, 184-85.

12.5 Nagedachtenis en stichtingen

Een belangrijke religieuze plicht was het bidden voor het zielenheil van dierbare overledenen, om hen kwellingen in het vagevuur te besparen. De voornaamste dag waarop dit diende te gebeuren was de sterfdag van de overledene. Wie de middelen daarvoor had kon kerken en kloosters betalen om dit te doen. Deze religieuze praktijk nam in de late middeleeuwen een hoge vlucht.

Margaretha liet in Le Quesnoy jaarlijks een mis voor Jacoba opdragen op haar sterfdag.⁶⁴ In Ath liet ze ter nagedachtenis aan haar echtgenoot op zijn sterfdag graan uitdelen aan de armen.⁶⁵ In het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijk stichtte zij in 1435 een jaarlijkse gedenkmis voor Willem VI en zichzelf. Margaretha bezocht dit klooster voor adellijke dames, waar ook bastaarddochters van de graven van Holland verbleven, regelmatig. Zij gaf het de opdracht om jaarlijks op Willems sterfdag een avonddienst (*vigilie*) te houden, bestaande uit negen lezingen (*lessen*), de volgende ochtend gevolgd door een gezongen dodenmis (*misse van requiem*) voor zijn zielenheil. Na haar eigen dood moest zij op dezelfde wijze worden herdacht. Tot die tijd moesten de nonnen jaarlijks op de avond van Sint Michaëlsdag (29 september) een '*misse van den Heyligen Gheest*' voor haar zingen. Als beloning ontving elk van hen '*een menghelen Rijnsche wijns*', ofwel circa een liter wijn, dan wel een financiële vergoeding. Dit alles werd betaald vanuit Margaretha's inkomsten uit Wijk en Noordwijk. De memoriediensten moesten '*tot ewigen dagen*' worden voortgezet.⁶⁶

In de late middeleeuwen ontstonden veel nieuwe kloosters. Dit hing samen met een brede religieuze hervormingsbeweging binnen de bestaande kloosterordes, gericht op een terugkeer naar de oorspronkelijke uitgangspunten, het observantisme. Vorstelijke dames speelden hierbij vaak een stimulerende rol. Isabella van Portugal en Margaretha van York bijvoorbeeld waren betrokken bij talloze stichtingen en hervormingen van kloosters.⁶⁷

Vergeleken hiermee lijkt de inzet van Margaretha van Bourgondië op dit terrein bescheiden, al bestaat ook hiervan geen volledig beeld. In 1438 werd zij beschermvrouwe van het recent opgerichte Sint Barbara en Sint Katharina klooster in Noordwijk. De grond waarop het klooster werd gesticht had zij in 1429 in leen gegeven aan edelman Frank van der Boekhorst, die het initiatief tot de stichting nam. Het klooster ging behoren tot de derde orde van de franciscanen. Deze zusters leidden geen geïsoleerd bestaan, maar hielden zich ook buiten het klooster bezig met goede werken, zoals ziekenzorg. De stichting werd enkele maanden later door Filips de Goede bevestigd. Het klooster ging in 1450 verloren bij een brand, maar werd enkele jaren later door dezelfde Frank van der Boekhorst hersticht, nu als augustinessenklooster. Bij de herstichting werd bepaald dat in

⁶⁴ ADN, B 3327, 112.921 (Finot, *Inventaire*, 205).

⁶⁵ '*Au premier vendredi du mois de juing est ordonnet par madame pour aumousner al obit de mons le duc Guille qui se fait à ce jour*' (ADN B 1189, 15.571, f 11). Dit betreft 1429. Jacoba had in Bouchain een kapellanie gesticht ter nagedachtenis van haar vader (Van Mieris, *Charterboek IV*, 457).

⁶⁶ Het feest van Sint Michaël was een belangrijke feestdag in het klooster (De Moor, *Leeuwenhorst*, 257, 383-4). N.A., AGH 59, f 45v; Gr rek 3303, f 69v, 70. De rente werd toegezegd aan de abdis, Machteld van de Does, om te ontvangen na de dood van één van de nonnen, Katherina van Blois. De toekenning aan laatstgenoemde suggereert dat hier sprake was van een voortzetting van oude rechten, mede gezien het feit dat Wijk en Noordwijk voorheen in het bezit waren van de graven van Blois, maar de oorkonde vermeldt dit niet.

⁶⁷ Sommé, *Isabelle*, 461-78; Blockmans, *Devotion*, 36-39; Weightman, *Margaret of York*, 198-201.

het nieuwe klooster jaarlijks memoriediensten voor zowel Margaretha als Filips gehouden moesten worden.⁶⁸

Zoals gezegd liet Margaretha kort voor haar dood aan de parochiekerk van Le Quesnoy een kapel bouwen, gewijd aan Sint Margaretha en Sint Eligius. De kapel had een klokkentoren, vier grote ramen en een altaar en stond via een boogconstructie in verbinding met de kerk, met zicht op het hoofdaltaar.⁶⁹ In een aparte gebedsruimte (*oratoire*) bevond zich een schatkist, rustend op vier pilaren met daarboven een kruisgewelf, waarin de kostbaarheden van de kapel werden bewaard.⁷⁰ Ramen voor de kapel kwamen uit Holland. Op één van deze ramen was Jacoba afgebeeld, samen met Jan van Touraine, als kroonprins van Frankrijk. Voor Margaretha was dit de meest glorieuse, en wellicht ook de gelukkigste periode van haar leven geweest. Voor de buitenwereld hield zij hiermee niet alleen de herinnering aan de Beierse dynastie in stand, maar ook die aan de nauwe banden met de Franse koninklijke dynastie.⁷¹

In het najaar van 1440 werd aan de kapel gewerkt door steenhouwers, metselaars, ijzersmeden, loodgieters, timmermannen en allerhande werklieden uit Le Quesnoy, Mons en Valenciennes. De vooraanstaande architect Jan Spijskin, bouwmeester van Henegouwen, was door Margaretha als bouwmeester aangesteld. Hij was verantwoordelijk voor de ontwerpen, hield toezicht op de aankoop van materialen en beoordeelde de uitvoering van het werk.⁷² De eerste keer dat Margaretha de werkzaamheden persoonlijk kwam aanschouwen liet ze aan de metselaars een steen schenken, een symbolisch gebaar, vermoedelijk de damesvariant van het leggen van de eerste steen.⁷³ Enige tijd later, toen een essentieel deel van de werkzaamheden, het verbinden van de kapel met de kerk, was afgerond en goedgekeurd, bood ze de werklieden een maaltijd aan.⁷⁴ Een half jaar na haar dood, in augustus 1441 verklaarde de bouwmeester dat de werkzaamheden waren afgerond. Hij had er persoonlijk op toegezien dat alles perfect was, ‘zoals mevrouw hem had opgedragen’.⁷⁵

Dat de kapel gewijd was aan Margaretha’s naamheilige wekt geen verwondering, maar in moderne ogen ligt de keuze voor Sint Eligius (of *Eloy*) minder voor de hand. Deze

⁶⁸ N.A., AGH 59, f. 59-60; Blécourt en Meijers, *Mem. Rosa II*, 287; Jongkees, *Staat en kerk*, 81 n.3; Kloos, *Noordwijk*, 65-66; De Moor, *Noordwijk*, 174-75; Baalbergen e.a., *Noordwijk*, 420-22; RAL, Kloosterarchieven, nr. 1123.

⁶⁹ ‘... le cappielle fondee par ma tresredoubtée dame al honneur Sainte Margheritte et Saint Eloy, située et assise en le chimientiere del eglise pochial dele dite ville dou Quesnoit...’ (ADN, B 9095, f 35).

⁷⁰ ADN, B 9095, f 34-37; B 9096, f 27v-36. Laborde, *Ducs de Bourgogne II*, 212-13: ‘... elle chargea ... à faire en l’oratoire de sa dicte chapelle, quatre pillies pour en desseure faire et ordonner une tresorie servant à garder les biens et aournements de ladicte chapelle’.

⁷¹ ADN, B 9094, f 51 r,v; 9095, f 36v. De ramen waren gemaakt door Jacob Kodde, die volgens een andere rekeningpost uit Leiden kwam, en Porssij: Gr rek 3303, f 62r, v. Het is niet zeker of dit de ramen waren met de afbeelding van Jacoba en Jan van Touraine (Devillers, *Cartulaire VI*, 1008, nt. 1).

⁷² Jan Spijskin (of Spissekin) was ‘*maitre des ouvraiges de Haynin*’ (ADN, B 9096, f 27v; Devillers, *Cartulaire VI*, 998, nt. 1). Zie over de functie: Salamagne, *Fortifications*, 1001.

⁷³ ‘*As machons dessus dit fu par le commandement de madite tresredoubtée dame delivret en don le premiere fois que elle fu veyr les dis ouvriers taillier sur leur ouvrage en le ditte capielle 1 piettre de 36 s*’ (ADN, B 9095, f 35). Het ritueel van de eerste steenlegging kwam al voor in deze periode. Johanna van Brabant liet in 1381 de eerste steen leggen van de kloosterkerk van Groenendaal. Willem van Oostervant vervulde deze taak in 1396 bij aanvang van de bouw van een nieuwe stadspoort in Le Quesnoy (Salamagne, *Fortifications*, 1000; Sleiderink, *Meester*, 140).

⁷⁴ ‘*Au command de madite dame meismes fut payet pour 1 escot que li compaignon disnerent ensemble apries ce que les ouvrages doudit piller et aulries eulrent estet viseret et rechupt*’ (ADN, B 9095, f 37).

⁷⁵ ‘*comme requierquiez par maditte très redoubtée dame*’ (Devillers, *Cartulaire VI*, 1008-9, nt. 1).

zevende eeuwse heilige, een hoefsmid die het had geschopt tot goudsmid en vertrouweling van de Frankische koning Dagobert I, en daarna tot bisschop van Noyon-Doornik, was de patroon van hoef- en edelsmeden. Hij werd vaak afgebeeld als bisschop, met een hamer en aambeeld als attributen, en is nog steeds de beschermheilige van edelsmeden.

Margaretha's keuze voor deze heilige hing vermoedelijk samen met zowel familietradities als lokale gebruiken. In haar kinderjaren deed ze Noyon met haar moeder verschillende keren op doorreis aan, en dineerde er bij de bisschop. Wellicht heeft ze toen voor het eerst over deze heilige gehoord. Aan het hof van Jan zonder Vrees was de sterfdag van Sint Eligius (1 december) een feestdag, waarop de hertog een gouden schild offerde ter ere van de hertogelijke paardenstal.⁷⁶ Eligius was evenmin een vreemde aan het Beierse hof. Ter ere van deze heilige liet graaf Albrecht in 1392 vis uit de vijvers bij Le Quesnoy uitdelen aan schoolkinderen. Enkele jaren later werd voor één van de grafelijke kastelen in Henegouwen een wandkleed gemaakt waarop zijn hemelvaart was afgebeeld, samen met die van Sint Christoffel.⁷⁷

Bij de kapel richtte Margaretha een week voor haar overlijden, op 1 maart 1441, een eeuwigdurende stichting op voor de verstrekking van aalmoezen, in de vorm van lakens, linnengoed, kousen en schoenen, aan de armen van Le Quesnoy, en in het bijzonder aan degenen die in de hofhouding van haar overleden echtgenoot en dochter gediend hadden. De stichting werd betaald met een rente vanuit Gommegnies. Ook het salaris van de aan de kapel verbonden geestelijken werd hieruit betaald. Het ging om zes kapelaans, een klerk, twee koorknapen en een tesorier. De laatste was vermoedelijk verantwoordelijk voor het beheer van de inkomsten en kostbaarheden van de kapel. De kapelaans zorgden gezamenlijk voor de dagelijkse viering van vier missen, en de feestdagen van een aantal heiligen. Hun gebeden waren gericht op het zielenheil van Margaretha, Willem VI en Jacoba. Filips de Goede had hiervoor toestemming gegeven en erkende de stichting na Margaretha's dood. In tegenstelling tot de kapel, die aan het eind van de achttiende eeuw geheel verloren ging, bestond de stichting volgens Devillers in 1895 nog, meer dan 450 jaar na de oprichting.⁷⁸

Conclusie

Religie speelde een belangrijke rol in Margaretha's leven, net als in dat van iedere middeleeuwse vorstin. Niet alleen de dagelijkse misviering en gebeden maakten hier deel van uit, maar ook het tonen van liefdadigheid en het verrichten van schenkingen aan kloosters en kerken. De waarde die Margaretha persoonlijk hechtte aan haar geloof blijkt het sterkst uit een door haar zelf geschreven lijst met voorgenomen pelgrimages. De aanleiding hiervoor is onbekend. Persoonlijke betrokkenheid blijkt ook uit de bouw van haar eigen grafkapel aan de kerk in Le Quesnoy en de oprichting van een liefdadige religieuze stichting, die vier eeuwen later nog bestond.

Margaretha begunstigde christelijke ordes en instellingen in brede zin. Hierbij toonde zij geen bijzondere voorkeur voor een bepaalde religieuze stroming, maar volgde patronen die zowel binnen haar eigen dynastie als binnen die van haar echtgenoot gebruikelijk

⁷⁶ Ook aan het hof van Karel de Stoute werd deze traditie in ere gehouden (Van der Velden, *Karel de Stoute*, 235).

⁷⁷ Timmers, *Symboliek*, 253; Bezoek aan Noyon: Canat, *Marguerite de Flandre*, 160, 164; Schnerb, *Jean sans Peur*, 423; ECRG, 271; Giloteaux, *Quesnoy*, 34.

⁷⁸ Devillers, *Cartulaire V*, XLIII-XLIV; Finot, *Inventaire*, 206; Vinchant, *Annales IV*, 178. Stichtingen ter nagedachtenis van overledenen, in het Engels chantry en in het Nederlands vicarie of kapellenie genoemd, waren een wijdverbreid fenomeen (McGee Morganstern, *Gothic tombs*, 6; Speetjens, *Chantries*, 195-98).

waren. In sommige schenkingen kwamen religieuze en politieke doelstellingen samen. Haar donaties gingen naar kloosters en kerken in Holland, Henegouwen en het noorden van Frankrijk. Giften aan religieuze instellingen in het hertogdom Bourgondië lijken te ontbreken. Wel begunstigde zij de kerk van Saint-Denis, die nauw verbonden was met haar voorouders uit de Franse koninklijke dynastie.

Afbeelding 12.4 (volgende pagina): Wapen Margaretha van Bourgondië in wapenboek Antoniusorde

Margaretha's wapen was een combinatie van dat van haar vader, met rechtsboven de lelies van het Franse koningshuis en daaronder Bourgondië, en van haar echtgenoot, met linksboven de Beierse blauwwitte ruit en daaronder de leeuwen van Henegouwen-Holland. Aan het wapenschild hangt een keten met het teken van de Antoniusorde, een taukruis met bel. Onderaan de pagina zijn in kleiner formaat de wapens van de vrouwe van Steenkerke (links) en Willem van Montfoort (rechts) afgebeeld. Het wapenboek dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁷⁹

⁷⁹ Mons, *Bibliothèque universitaire, Fonds Puissant*, Hs. 11, f 20.

Se font les chevaliers desmoyens
 entres en l'an mil m^e de st d^e d^e en
 nombre de xlv en la confrérie de
 lordre d^e n^{ost}re dame et ançois
 saint duthois en barbesp^e

M^{re} lesd^{es} d^{es} d^e d^e
 M^{re} d^e d^e d^e d^e
 d^e d^e d^e d^e d^e
 et d^e d^e d^e

M^{re} d^e d^e d^e
 d^e d^e d^e d^e

M^{re} d^e d^e d^e
 d^e d^e d^e d^e